ka wspólnoty), prawdopodobnie kapłana (J.T. Milik, *Dziesięć lat odkryć....*, s. 105) między innymi za przewrotność i chełpliwość. Dokument ten ma najwyraźniej charakter moralno-prawny, regulujący życie wspólnoty. Autor po słusznej uwadze, iż dokument ten *dowodzi, że HQ był nie tylko językiem literatury, ale również intelektualnym językiem życia codziennego sekty* (s. 62), stwierdza jednak dalej: *Biorąc pod uwagę, że treść tekstu stanowi kwestia związana z doktryną religijną, wydaje się, że odpowiednio język 4Q477 powinien być klasyfikowany jako język życia religijnego* (s. 62). Ta ocena odzwierciedla pewien sposób myślenia, obecny w humanistyce, wielokrotnie krytykowany przez Stanisława Kozyra-Kowalskiego: jeżeli A pozostaje w zależności od B, to A staje się B (por. kategoria sofizmatu kauzalnego, *Socjologia, Społeczeństwo obywatelskie i państwo*, Poznań, 1999, ss. 108-110). Sfera prawa jako odrębna dziedzina życia społecznego nie przekształca się automatycznie w religię, jeśli te prawa mają religijną motywację. Sytuacja tego rodzaju odzwierciedla jedynie wzajemne oddziaływania między religią a prawem. Tendencja do redukcji życia wspólnoty w Qumran do sfery religijnej pozostaje w sprzeczności z faktem sporej ilości monet znalezionych w Qumran, świadczących o aktywności gospodarczej (s. 29). Sama uprawa ziemi przez jakiegokolwiek mnicha nie zamienia jego działalności w religię – pozostaje nadal działem gospodarki, chociaż może być nasycona religijnymi treściami.

Podsumowując, trzeba podkreślić dobitnie, że praca wzbogaca ogromną już bibliografię kumranologii o nową, bardzo ciekawą pozycję. Autor przedstawia ważne problemy z zakresu filologii hebrajskiej i dziejów starożytnego Izraela. Słowem, rzuca snop światła na fascynującą epokę, w której z korzeni hebrajskich wyrastały podstawy naszej kultury.

IZABELA JARUZELSKA

Ernest-Marie Laperrousaz: TROIS HAUTS LIEUX DE JUDÉE. Paris 2001 ss. 125. Éditions Paris-Méditerranée.

W archeologii Judei u początków ery chrześcijańskiej trzy stanowiska posiadają wyjątkowe znaczenie: Masada i Herodion, dwa pałace-fortece wzniesione przez Heroda Wielkiego (37-4 p.n.Chr.), stanowiące świadectwo potęgi jego panowania, oraz Qumran, siedziba esseńczyków pragnących na Pustyni Judzkiej stworzyć wspólnotę *Izraela* przez wiernego nakazom Tory. Wszystkie trzy miejsca spotkał ten sam okrutny los: zniszczenia, opuszczenia i zapomnienia. Qumran i Masada zostały zdewastowane podczas wojny żydowskiej przeciwko Rzymowi (66-73 n.e.), potem zaś Herodion uległo zniszczeniu podczas drugiego powstania żydowskiego (132-135 n.e.). Ta ostatnia twierdza uległa niemal całkowitemu zapomnieniu. Masada stała się symbolem narodowego oporu Żydów przeciw obcej okupacji, w końcu Qumran stało się naturalnym pomostem między judaizmem i chrześcijaństwem. Autor prowadzi więc czytelnika archeologicznymi szlakami najbardziej interesującego okresu historii Ziemi Świętej.

Część pierwsza poświęcona jest

dwu znaczącym twierdzom okresu herodiańskiego w Izraelu: Masadzie i Herodion. W rozdziale pierwszym prof. Laperrousaz prezentuje Masadę na podstawie przekazu źródłowego u Strabona i Pliniusza i szczególnie podkreśla walor relacji historyka żydowskiego z I wieku n.e. Józefa Flawiusza, będącego świadkiem wojny żydowskiej. Teksty Flawiusza dotyczące Masady zawarte w dziełach: *Antiquitates Judaicae* oraz *De bello Judaico* stanowią nieocenione świadectwa historyczne pozwalające archeologom na weryfikację odkryć, które zapoczątkowały sesje wykopaliskowe z lat 1963-65 pod kierunkiem prof. Yigaela Yadina z Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie. Y. Yadina docenił znaczenie źródła flawiuszowego w kontekście odkryć archeologicznych pisząc: *Nos fouilles, je crois, prouvent que Josèphe avait raison* (*Masada. Ladernière citadelle d'Israël*, Paris 1966, s. 16). Prezentacja Masady uwzględnia aspekt chronologiczny, ukazując twierdzę w okresie panowania Heroda i powstania żydowskiego, oraz stratygrafię archeologii i katalogu znalezisk (monety, ceramika, ostrakony i rękopisy). Całość jest bogato dokumentowana unikalnymi fotografiami z wykopalisk w Masadzie i cytatami *Wojny żydowskiej* Flawiusza, które potwierdzają odkrycia ekipy Y. Yadina.

Rozdział drugi jest poświęcony Herodion, twierdzy herodiańskiej dziś identyfikowanej z runami Djebel Fureidis, 5 km na płd-wsch. od Betlejem. Dzieje jej eksploracji archeologicznej sięgają połowy XIX wieku, po czym franciszkanin V. Corbo kierował czterema kampaniami wykopalisk (1962-67). Jednak dopiero po wojnie arabsko-żydowskiej (1967) ekipy archeologów z Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie pod kierunkiem G. Foerstera (w latach 1967-70) i N. Netzera (od 1972) przeprowadziły kompleksowe prace restauracyjne odkrywające zespół cystern i tuneli wykutych w tellu. Następnie Autor kreśli zarys historyczny twierdzy Herodion od czasów panowania Heroda aż po epokę bizantyjską. Na uwagę zasługuje Appendix, w którym E.-M. Laperrousaz rozważa problem: Czy Herodion było kwaterą główną Bar Kochby podczas drugiego powstania? W trakcie wykopalisk w Mrabbaat nad Morzem Martwy odkryto bowiem papirusy dotyczące admnistracji Bar Kochby, gdzie wspominano o twierdzy Herodion, co pozwoliło polskiemu badaczowi rękopisów J. T. Milikowi na potwierdzenie tezy, że tam właśnie znajdowała sę główna siedziba powstańcza. Odmienną interpretację tych tekstów zaproponowali badacze z Izraela Y. Yadin i M. Avi-Yonah, proponując Jerozolimę w miejsce Herodion. Szczegółowa analiza danych chronologicznych skłania Autora ku interpretacji Yadina, przy czym uznaje on niepodważalne argumenty Milika, że Herodion było tymczasową siedzibą powstańców Bar Kochby.

Rozdział trzeci stanowi analizę dwóch najstarszych synagog z terenów Palestyny, które odnajdujemy właśnie w Masadzie i Herodion. Pierwsza synagoga w Masadzie pochodząca z epoki herodiańskiej mierzyła 12,5 m × 10,5 m, natomiast druga datująca się na okres wojny żydowskiej posiadała wymiary 15 m × 10,5 m. Obie służyły stronnictwu zelotów podczas powstania z lat 66-73 n.e. podtrzymując kult

wzorowany na Świątyni w Jerozolimie, czego potwierdzeniem jest ich orientacja w kierunku wschodnim, jako to miało miejsce w przypadku Przybytku.

Druga część pracy Laperrousaza jest kompleksową prezentacją najbardziej renomowanego stanowiska w archeologii biblijnej drugiej połowy XX wieku: *Khirbet Qumrân* znajdującego się ok. 12 km na płd od Jerycha. Sensacyjnego odkrycia pierwszej groty na płn-zach. wybrzeżu Morza Martwego dokonali beduini z plemienia Taamre, prawdopodobnie wiosną 1947 r., a pierwsze prace wykopaliskowe podjęto dwa lata później pod kierunkiem G. Lankestera Hardinga (Departament Starożytności Jordanii) i Rolanda de Vaux, dyrektora Francuskiej Szkoły Biblijnej i Archeologicznej w Jerozolimie, z udziałem E.-M. Laperrousaza i naszego wybitnego badacza J. T. Milika, nazwanego *Champolionem* rękopisów z Qumran! Manuskrypty odkryte w jedenastu grotach zawierają teksty ksiąg biblijnych (200) i pism wspólnych z Qumran, powszechnie identyfikowanej z esseńczykami (600). W 1993 r. opublikowano teksty na mikrofiszach i fotografiach, a oficjalna publikacja rękopisów pod kierunkiem prof. E. Tova z Jerozolimy pt. *Discoveries in the Judaean Desert* zakończyła się w końcu 2001.

Prof. Laperrousaz przedstawia następnie archeologiczny zarys stanowiska nad Morzem Martwym i proponuje własną chronologię wspólnoty esseńskiej w Qumran, sytuując jej początki ok. 100 p.n.Chr., w okresie hasmonejskim, zaś jej finał miałby miejsce w czerwcu 68 n.e. Po czym badacz francuski dokonuje konfrontacji tekstów antycznych o esseńczykach (Filon z Aleksandrii, Plininiusz Starszy i Józef Flawiusz) z odkryciami archeologicznymi, w których brał udział. W uzupełnieniu odnajdujemy rekonstrukcje struktury, dogmatów i rytu kultowego wspólnoty, kierowanej przez *Mistrza Sprawiedliwości* i jej relacja z gminą wczesnochrześcijańską w Judei, wskazując na pewne podobieństwa i różnice.

Praca prof. Laperrousaz stanowi aktualny bilans badań dotyczących dziejów i architektury Masady, Herodion i Qumran, w świetle tekstów źródłowych i rezultatów odkryć archeologicznych, w których aktywnie uczestniczył. To kompleksowe spojrzenie na trzy najważniejsze stanowiska archeologii biblijnej w Izraelu stanowi o niewątpliwym walorze tego precyzyjnego studium archeologicznego. Dlatego książki E.-M. Laperrpusaza nie powinno zabraknąć w polskich bibliotekach uniwersyteckich i seminariach specjalizujących się w archeologii biblijnej. Wielka erudycja i doświadczenie Autora *archeologa trenu*, sprawiają, że jego praca zadowoli specjalistów, zaś przystępny wykład przybliży polskiemu czytelnikowi aktualny stan badań francuskich w zakresie archeologii biblijnej.

DARIUSZ DŁUGOSZ (Paris)